

گذشته از تقویت روحیه‌ی ایشار و فداکاری، وحدت و هم‌گرایی که در روابط و مناسبات و کنش‌های مردم و نظام سیاسی ایجاد شد، در عرصه‌ی کتابت و ادبیات و تولید اندیشه نیز این اثرات مشهود گردید. اهل قلم و اندیشه‌ورزانی که یا خود در کوران جنگ حضور داشتند یا نسبت به ثبت و ضبط دست‌آوردهای فرهنگی و معنوی جنگ احساس مسئولیت می‌کردند، به صورت خودانگیخته به تدوین حماسه‌ها، خاطرات یا ثبت و گردآوری اشعار، سروده‌ها، قصه‌ها، نقاشی، سینما و تئاتر و... به‌عنوان جریان عظیم و نیرومند فرهنگی که بخشی از هویت ملی ایرانیان درآمده بود، اقدام نمودند.

در این میان «شعر و ادبیات دفاع مقدس» به‌عنوان پاره‌ای از پیکره‌ی ادبی جامعه‌ی ایرانی، نگاه‌های زیادی را به خود جلب کرد و کتب و آثار متعددی در این حوزه انتشار یافت. یکی از آثار انتشاریافته در این زمینه، کتابی است با عنوان «نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس». این کتاب در بهار ۱۳۸۰ توسط

نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس

محمد رضا سنگری

معرفی و نقد کتاب :

نقد و بررسی ادبیات منظوم دفاع مقدس

الف) مقدمه

وقوع جنگ تحمیلی در شهریور ۱۳۵۹ در ایران و ادامه‌ی آن به مدت هشت سال، آثار عمیقی در ابعاد مختلف در کشور برجای گذاشت. یکی از عرصه‌هایی که به‌شدت از جنگ تأثیر پذیرفت، حوزه‌ی فرهنگ و اجتماع بود.

اولین بخش از جلد اول کتاب به «شعر پایداری در عصر پیامبر(ص)» پرداخته و سروده‌های دوران پیدایی اسلام و حرکت‌های رهایی‌بخش و عظیم پیامبر بزرگ اسلام را بررسی کرده است. به عقیده نویسنده، سروده‌های عرب در دوره‌های جاهلی لبریز از مفاخر قبیلگی، خانوادگی و به ندرت واجد برخی سجایای اخلاقی و ارزش‌های انسانی است؛ در صورتی که محتوای سروده‌ها، رجزها و شعارهای جنگ‌های صدر اسلام؛ مبتنی بر معرفی و تبیین مکتب اسلام و چهره‌ی پیامبر(ص)، تقویت روحیه و آمادگی دفاعی در لشکریان اسلام و ایجاد سستی و فتور در روحیه‌ی دشمن، ترسیم نتایج گوارای مبارزه در راه خدا و اندوه بر شهدای صحنه‌های نبرد می‌باشد. قسمت پایانی این بخش را شعر پایداری در عصر ائمه(ع)، شامل عصر امیرالمؤمنین علی(ع)، امام حسین(ع) و حماسه‌ی عاشورا و تحلیل رجزهای صحابه و بنی‌هاشم و شعر پایداری پس از کربلا، رجزهای قاتلین سیدالشهدا(ع)، زبان حال امام سجاد(ع)، زینب کبری(س)، رباب(س) و ام‌کلثوم(س) و رجزهای مختار و دیگر اشعار این دوره که حامل پایداری و ستودن اهل بیت(ع) و نکوهش دشمنان امت است، بررسی شده‌اند.

دکتر محمدرضا سنگری گردآوری و تألیف شده و در قالب ۳ جلد در تیراژ پنج هزار نسخه و ۶۴۵ صفحه توسط انتشارات پالیزان منتشر شده است.

ب) معرفی کتاب

جلد نخست این کتاب که شامل ۱۷۹ صفحه می‌باشد، به بررسی «ادبیات پایداری در اسلام و ایران» اختصاص یافته است. نویسنده در ابتدای این جلد به ضرورت تحلیل و تبیین شعر دفاع مقدس پرداخته و دلایل تدوین این کتاب را چنین برشمرده است:

شناخت پیوندها، شباهت و تفاوت ادبیات دفاع مقدس با دوره‌های گذشته، اهمیت شعر دفاع مقدس از منظر ادبی، ذخیره‌سازی این جریان نیرومند فرهنگی - هویتی و حفظ و جلوگیری از فراموشی و از بین رفتن آن و انتقال این آثار فرهنگی به کشورهای مسلمان و همسایه که با ایران مشابهت فرهنگی دارند.

نویسنده هم‌چنین هدف خود را از تألیف کتاب حاضر بارورسازی و عمق بخشیدن به حرکت‌های آزادی‌خواهانه در کشورهای اسلامی و جلوگیری از تحریف تاریخ و حفظ ارزش‌های جنگ معرفی کرده است. وی کلام خود را با بیان پیشینه‌ی موضوع و بررسی در ادبیات منظوم دفاع مقدس به پایان برده است.

بخش دوم کتاب با «شعر پایداری در ادبیات فارسی» آغاز می‌شود. ادبیات و اشعار و متون ادبی و هنری که توسط ایرانیان برای بیان مفاخر و آثار نیاکان خویش و مقابله با افکار سلطه‌طلبانه اعراب عصر بنی‌امیه در قالب نهضت شعوبیه شکل گرفت دستمایه‌ی بررسی این قسمت قرار گرفته است. ویژگی سروده‌های این دوره دفاع از اهل بیت (ع) و خاندان پیامبر (ص) و ترسیم چهره‌ی بیدادگر خلفای عباسی ذکر شده است. نویسنده برای شناخت دقیق‌تر شاعران شیعی چهار نوع شیعه را در تاریخ دسته‌بندی کرده است:

۱- تشیع سیاسی ۲- تشیع اعتقادی
۳- تشیع محبت اهل بیت (ع) ۴- تشیع در حوزه‌ی علوم.

آن‌گاه به بررسی «جسیه» یا «زندان سروده‌ها» می‌پردازد که بیانگر پایداری، اعتراض و ایستادگی شاعرانی است که بی‌گناه به زندان افتاده‌اند و همراه با اندوه و سوز هستند و آن‌ها را بخش ارجمند و مهمی از سروده‌های ادب فارسی به‌شمار می‌آورد. وی اشعار ناصر خسرو، خاقانی، ملک‌الشعرای بهار، فرخی یزدی، موسوی گرم‌ارودی، ابوالمعالی نصراله منشی، عین‌القضاة، عمادالدین نسیمی و... را از این زمره می‌داند. در ادامه، مؤلف اشعار و

سروده‌های شاعران و نویسندگانی را که در دفاع از آزادی خواهی، قانون‌گرایی، افشای فساد دربار، تجاوز اشراف و خوانین، خرافه‌پرستی، فقر و محرومیت و نفوذ بیگانگان در عصر مشروطیت سروده‌اند بررسی کرده و در پایان به شعر انقلاب اسلامی می‌پردازد و آن را با مکاتب ادبی و هنری اروپا مثل رمانتیسم و سمبولیسم و... مقایسه می‌کند و برای آن سه دوره (شعر اوایل انقلاب، شعر دوران دفاع مقدس و شعر پس از جنگ) قایل است. به اعتقاد نویسنده، شعر انقلاب اسلامی واجد دوازده ویژگی می‌باشد که وی با برشمردن این ویژگی‌ها از جمله نمادگرایی، صراحت، روایی، مذهبی‌بودن، عرفان‌گرایی، تفکر‌گرایی، مردم‌گرایی، غرب‌ستیزی و طرح اسطوره‌های تاریخی و ملی، مطالب این جلد را به پایان می‌برد.

جلد دوم کتاب ادبیات منظوم دفاع مقدس، به تحلیل و بررسی ویژگی‌های کلی شعر دفاع مقدس پرداخته و شامل دو بخش می‌گردد. در بخش نخست تحت عنوان «بازتاب دفاع مقدس در سروده‌ها»، آفاق تفکر، عاطفه و احساس شاعران تبیین شده است. نویسنده معتقد است که سروده‌های دوره‌های آغازین جنگ هرچند فاقد پختگی و انسجام کافی هستند؛ اما در عین حال شور،

مجموعه‌ی نوشته‌ها و سروده‌هایی گفته می‌شود که درون‌مایه و موضوع آن‌ها علاوه بر مسایل هشت سال دفاع مقدس و پی‌آمدها و تبعات آن و ویژگی مقدس بودن، به ایستادگی در مقابل کشش‌های غرورآفرین روحی و معنوی دعوت کرده، رزمندگان را به دفاع در مقابل ستم و بیداد ستمگران برمی‌انگیزاند و با تکیه بر اندیشه و آرمان دینی، تصویری از بیدادها و جنایات جهانی ترسیم می‌کند. به عقیده‌ی نویسنده، شعر دفاع مقدس براساس خصوصیات مذکور از نظر سبک (اندیشه، زبان و عنصر ادبی) دارای هویت و استقلال می‌باشد.

وی در تحلیل قالب‌های شعری سروده‌ها می‌نویسد:

نخستین سروده‌ها عمدتاً در قالب نیمایی و با زبانی روایی و نسبتاً بلند تصویری از ایشار مردم را بازگو می‌کنند... در سال‌های بعد کم‌کم قالب‌های دیگر شعری مثل رباعی و دوبیتی فرصت ظهور می‌یابند و تلفیق حماسه و تغزل، افقی تازه می‌گشاید. همراه این قالب‌ها، چهارپاره پی‌گرفته می‌شود. و بالأخره غزل به وسیع‌ترین عرصه‌ی شعری دفاع مقدس تبدیل می‌گردد؛ ولی قطعه و دیگر قالب‌ها مثل ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مسمط و مستزاد در شعرهای دفاع مقدس حضور نمی‌یابد (صص ۲۳-۱۹).

ویژگی‌های سبکی، مبحث دیگری است که نویسنده با ورود به آن، شعر

برانگیزانندگی، رجزگونگی و احساس شفاف و زلال سرایندگان در تار و پود آنان ملموس و مشهود است. وی در ادامه‌ی بررسی خود به تشریح ویژگی‌های این سروده‌ها پرداخته و تهییج و برانگیزانندگی همراه با عدم تأمل‌های دقیق شاعرانه، حضور شاعران گمنام و ناشناخته، درهم‌آمیزی فرهنگ ملی و باورهای دینی، بازنمایی فرهنگ عاشورا بر پایه‌ی حماسه، پیام و شیفتگی، فقدان مفاخره و خودکم‌بینی، اعتراض، دلتنگی و دغدغه، تطبیق تاریخی حادثه‌ها و چهره‌ها، مبتنی بودن مضمون سروده‌ها بر مفهوم شهادت، فرهیختگی، برخورداری از هویت مستقل شعری و یگانگی میان شعر، شاعر و ارزش‌های دفاع مقدس را از مهم‌ترین این ویژگی‌ها می‌داند.

نویسنده، بخش دوم کتاب را به شعر دفاع مقدس در مجموعه‌ها و دفاتر شعری شعرا و رزمندگان، نامه‌ها و وصیت‌نامه‌ها - بی‌که سال ۱۳۷۲ بررسی کرده - اختصاص داده است.

در جلد سوم کتاب، نویسنده ابتدا به تحلیل سبک‌شناسانه و قالب‌های سروده‌ها پرداخته، آن‌گاه برای هر یک از سبک‌ها و قالب‌ها نمونه‌هایی را گزینش و ارائه نموده است. از نگاه نویسنده، ادبیات دفاع مقدس به

در این رابطه چاپ و منتشر شده است، این کتاب واجد ابعادی ویژه است:

۱- مهم‌ترین ویژگی آن نسبت به دیگر آثار مرتبط با جنگ، حوزه‌ی محتوایی آن است که به بررسی ادبیات جنگ پرداخته است. درخصوص مقوله‌ی جنگ تحمیلی کتب متعددی تألیف و چاپ شده است اما اکثر آنان جنبه‌ی تاریخی و ثبت وقایع روزشمار جنگ را دارند و برخی نیز به ثبت خاطرات رزمندگان و ویژگی دفاعی و نظامی جنگ و عملیات‌های مختلف اختصاص یافته‌اند و آثار منتشره به‌طور عموم جنبه‌ی توصیفی صرف دارند. کتاب «ادبیات منظوم دفاع مقدس» از این منظر که باب جدیدی را در آثار مربوط به جنگ تحمیلی گشوده است و به مقوله‌ی اشعار، سروده‌ها و ادبیات و متون ادبی خلق شده در مورد جنگ پرداخته است، اقدامی بدیع و ممتاز محسوب می‌شود؛ به‌ویژه آن‌که مجموعه‌ی این آثار و سروده‌ها بخش مهمی از ادبیات را شکل داده و به‌عنوان بخشی از عناصر و اجزای هویت‌دینی و ملی ما درآمده است.

۲- امتیاز دیگر کتاب، بُعد تحلیلی و تبیینی آن است. برخلاف بسیاری از متون و کتب موجود، کتاب «ادبیات منظوم دفاع مقدس» به توصیف و تبیین صرف اشعار و سروده‌های مرتبط با

دفاع مقدس را از نظرگاه زبانی، ادبی، لفظی و فکری بررسی کرده و سپس به تحلیل سروده‌های دفاع مقدس برمبنای قالب‌های رایج شعری همراه با نقد و تبیین سیر تحول هر قالب می‌پردازد.

غزل، قصیده، مثنوی، دوبیتی، رباعی چهارپاره و نوسروده‌ها (شعر نو) از جمله مهم‌ترین قالب‌های شعری است که نویسنده در جلد سوم به تشریح آن‌ها پرداخته و پس از تعریف هر یک از قالب‌های مذکور و بیان ویژگی‌های مربوط، نمونه‌هایی از این قالب‌ها را به‌عنوان مستندات ادعای خود آورده است و در پایان، با ارایه‌ی منابع و مآخذ، کتاب را به پایان برده است.

ج) نقد کتاب

کتاب «ادبیات منظوم دفاع مقدس»، یکی از پربارترین آثار و کتبی است که در دهه‌ی دوم انقلاب درخصوص جنگ تحمیلی تدوین و چاپ شده است. هر چند در مورد ثبت، تحلیل و بررسی جنگ تحمیلی به‌عنوان یک رخداد بزرگ سیاسی - نظامی، با آن همه عظمت و رشادت‌ها و جانفشانی‌های جوانان ایرانی و ایستادگی‌هایی که به خرج دادند، اقدامات مورد انتظاری که دین مطلب را ادا کند صورت نگرفته است؛ اما در عین حال در میان مجموعه‌ی آثار و کتبی که

جنگ بسنده نکرده و به تحلیل محتوای شعر دفاع مقدس و دفاتر شعری این حوزه وارد شده و آن را مورد کالبدشکافی قرار داده است. توصیف و دسته‌بندی اشعار و سروده‌ها، تیپولوژی محتوایی، تحلیل ویژگی‌ها و منظر «قالب شعری» و «سبک» و ارایه‌ی مصادیق هر دو بعد و هم‌چنین نقد درون‌مایه و سبک‌شناسانه‌ی اشعار به روش علمی از دیگر ممیزه‌های این اثر محسوب می‌شود که به غنا و محتوای آن افزوده است.

۳- در کنار محاسن و امتیازات کتاب، برخی کاستی‌ها دیده می‌شود که با رفع آنها، اثر را به کاری بدیع و ممتاز تبدیل خواهند نمود. برخی از کاستی‌ها عبارتند از: ۳-۱- با توجه به این‌که دستمایه‌ی تدوین کتاب، اشعار و سروده‌هایی است که نویسنده تا سال ۱۳۷۲ موفق به گردآوری آن شده و کتاب در سال ۱۳۸۰ منتشر شده است؛ این محدودیت زمانی از جامعیت اثر کاسته و تمام آثار شعری مربوط به جنگ را تحت پوشش قرار نداده است.

۳-۲- در جلد سوم کتاب، نویسنده به تحلیل و بررسی اشعار و سروده‌ها از جنبه‌ی سبک‌شناسانه و قالب‌های ادبی اقدام نموده است؛ اما توضیحات کافی در خصوص تعریف سبک، انواع سبک و قالب‌های ادبی و ویژگی‌های آن‌ها و

توضیحات دیگری که به فهم و درک بیش‌تر خواننده کمک کند، ارایه نشده است. از این‌رو ضعف در مفهوم‌سازی و قالب مفهومی کتاب را باید بر کاستی‌های آن افزود.

۳-۳- در عنوان کتاب تصریح دو مقوله‌ی «نقد» و «دفاع مقدس» دلالت بر دو تأکید دارد: نخست بُعد انتقادی کتاب بر ادبیات و اشعار و سروده‌ها و سپس محدود شدن محتوای کتاب به اشعار و ادبیات شعری که در حوزه‌ی دفاع مقدس سروده شده‌اند. با این توضیح: ۱- اختصاص یک‌جلد از کتاب به مباحث تاریخی مربوط به ادبیات پایداری در اسلام و ایران - علی‌رغم جذابیت آن - اقدامی غیرضروری محسوب می‌شود. ۲- بعد انتقادی اثر - آن‌گونه که از عنوان کتاب استنتاج می‌شود - ضعیف و کم‌مایه است.

به نظر می‌رسد ساختار تدوین کتاب و چینش فصول نیز قابلیت تجدیدنظر دارد. در تنظیم مجدد می‌توان، ضمن افزودن مباحث جدید در خصوص تعریف و مفهوم‌سازی ادبیات دفاع مقدس، مباحث نظری در مورد قالب‌ها و سبک‌های ادبی در شعر فارسی و دیگر مقولات روشی را به ابتدای جلد نخست منتقل نمود و بر غنای اثر افزود.

داود میرمحمدی